

УДК 343.8:61

Наталія Опольська,канд. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри права
Вінницького національного аграрного університету

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У ДИНАМІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті проаналізовано динамічний вимір механізму забезпечення прав та свобод людини через сукупність процесів, які відбуваються внаслідок функціонування складових елементів. Визначено, що охорона, реалізація і захист – це процесуальні стадії механізму забезпечення прав і свобод людини. Доведено, що процесуальна стадія механізму забезпечення прав і свобод особи – це відособлена, відносно відділена часом та логічно пов'язана сукупність дій суб'єктів, спрямованих на досягнення мети механізму забезпечення прав і свобод особи.

Ключові слова: механізм забезпечення прав і свобод людини, охорона, реалізація, захист, процесуальна стадія механізму забезпечення прав і свобод, права, свободи.

Постановка проблеми. Комплексний і цілеспрямований процес переходу прав та свобод людини із декларативності в реальну площину є забезпеченням прав і свобод особи, що передбачає їх визнання і повагу, дотримання і гарантування, охорону і захист. Однак саме це поняття тривалий час залишається однією з найбільш дискусійних категорій права.

М.П. Орзіх вказує, що «механізмений» підхід (концепція) в юридичних дослідженнях дає змогу розглянути відповідні явища правової дійсності в єдності всіх складових частин цих явищ, відобразити процеси функціонування права, його динаміку [1, с. 67].

Зважаючи на те, що поняття «механізм» є запозиченим для теорії права, проаналізуємо його визначення в інших науках. Механіка – це наука, яка вивчає рух матеріальних об'єктів і взаємодію між ними, при цьому рухом у механіці називають зміну в часі взаємного положення тіл або їхніх частин у просторі [2]. У економічній енциклопедії механізм (грец. μηχανή *mechané* – машина) визначається як: сукупність станів і процесів, з яких складається будь-яке явище; система, спосіб, що визначають порядок певного виду діяльності, внутрішня будова пристрою [3, с. 355–372]. На думку В.І. Муляра, механізм – це поняття, в якому відображається структура самого явища, влаштування його сутності, а також схема «руху» цієї сутності у формі прояву [4, с. 107–108]. У наведених визначеннях категорія «механізм» визначається як сукупність елементів, у функціонуванні яких виникає динамічний процес.

Категорію «механізм» представники правової науки розуміють як сукупність форм, методів та інструментів [5, с. 57], систему засобів, заходів, способів і форм [6, с. 187].

Основним недоліком у запозиченні категорії «механізм» правниками є те, що дослідники визначають його здебільшого через внутрішню структуру, будову, сукупність елементів, форм, методів та інструментів. Однак для визначення механізму перерахування елементів не досить, адже це перш за все зміни у просторі і часі, рух, який зумовлений взаємодією його складників, тобто процес.

Разом із тим саме категорія «механізм» дає змогу розглянути забезпечення прав та свобод людини як статичне явище, охарактеризувати його структуру, сукупність складових елементів, а також висвітлити особливості його функціонування, охарактеризувавши динамічні процеси, які виникають внаслідок функціонування цього механізму. Отже, механізм забезпечення прав і свобод людини доцільно досліджувати у двох вимірах: статичному та динамічному.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Механізм забезпечення прав і свобод особи є одним із найбільш дискусійних питань у теорії права. У радянський період проблемам забезпечення прав людини приділялася увага у працях таких відомих теоретиків, як: С.С. Алексєєв, Д.А. Керімов, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, В.С. Нерсесянц, П.М. Рабинович та ін. За часів незалежної України механізм забезпечення прав і свобод особи досліджували такі вчені, як: В.С. Журавський, О.В. Зайчук, А.П. Засць, А.М. Колодій, М.П. Орзіх, Н.М. Оніщенко, А.Ю. Олійник, О.В. Петришин, О.Ф. Скакун, М.В. Цвік та ін.

Метою публікації є висвітлення механізму забезпечення прав та свобод людини у динамічному вимірі, а також розкриття змісту та особливостей процесуальних стадій цього механізму.

Виклад основного матеріалу. Проаналізуємо динамічний вимір механізму забезпечення прав та свобод людини через сукупність процесів, які відбуваються внаслідок функціонування складових елементів.

Важливою є думка М.П. Орзіха про те, що механізм є самостійною системою, на вході якої є імпульс правового регулювання – нормативно-правовий матеріал, зумовлений суспільними потребами, а на виході – суспільні відносини, що організовані згідно з потребами розвитку і функціонування суспільства [1, с. 68–69].

П.М. Рабінович визначає, що забезпечення прав і свобод людини передбачає три елементи (напрями) державної діяльності щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини: 1) сприяння реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впливу формування їх загальносоціальних гарантій); 2) охорону прав і свобод (шляхом уживання заходів, зокрема юридичних, для профілактики порушень прав і свобод); 3) захист прав і свобод людини (відновлення порушення правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [7, с. 16–23].

Подібну точку зору підтримує О.Б. Черв'якова, яка під забезпеченням прав людини розуміє, з одного боку, систему їх гарантій, а з іншого – діяльність органів держави зі створення умов для реалізації прав громадян, їх охорони, захисту і відновлення порушеного права [8, с. 44].

Дискусійним, на наш погляд, у наведених вище підходах є те, що забезпечення прав і свобод людини передбачає напрями лише державної діяльності щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини. В умовах становлення громадянського суспільства в Україні діяльність недержавних інституцій у процесі забезпечення прав та свобод людини відіграє важливу роль. Громадські, релігійні, благодійні організації, професійні спілки, їх об'єднання, творчі спілки, асоціації, недержавні засоби масової інформації сприяють реалізації прав і свобод, здійснюючи позитивний вплив на формування загальносоціальних гарантій та вживають низку заходів для профілактики порушень прав і свобод людини. Недержавні інституції не задіяні лише в процесі відновлення правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності, адже це виключно компетенція державних органів.

Підтвердженням тому є позиція Є.О. Гада, який вказує, що під захистом прав людини слід розуміти примусовий щодо зобов'язаної особи спосіб здійснення суб'єктивного права, який застосовується у встановленому зако-

ном порядку уповноваженими на те органами чи компетентною особою [9, с. 759].

Крім того, недоліком визначення, наведеного О.Б. Черв'яковою [8, с. 44], є те, що автор не розмежовує статичність та динамічність механізму забезпечення прав та свобод особи. Адже система гарантій – це елемент структури (статичний стан), а створення умов для реалізації прав і свобод, їх охорони, захисту – це процес, який виникає внаслідок функціонування структурних елементів механізму.

Поєднуючи статичний та динамічний виміри, визначають механізм забезпечення прав і свобод особи М.В. Цвік, О.В. Петришин, зазначаючи, що це – система загальних (політичних, економічних, духовних та ін.) і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень [10, с. 456].

У динамічному стані досліджує цю категорію О.А. Лукашева, яка вважає, що «механізм забезпечення прав і свобод особи» слід поділяти на три підсистеми: механізм реалізації, охорони і захисту. Реалізація прав і свобод особи – це безпосереднє їх втілення у життя; охорона прав і свобод особи – це профілактичні заходи для попередження їх порушень; захист прав і свобод особи – це заходи, спрямовані на відновлення порушених прав. На думку авторки, механізм забезпечення прав і свобод узагальнює всі ці поняття. Виходячи з цього, вони є його складовими елементами [11, с. 186]. Досліджуючи механізм забезпечення прав і свобод людини у динамічному стані, вважаємо наведений підхід найбільш обґрунтованим.

Низка науковців, крім охорони, реалізації і захисту, до забезпечення прав і свобод людини включають інші елементи. Зокрема, О.В. Марцеляк надає визначення забезпечення прав та свобод людини, зазначаючи, що це здійснення певних дій, які спрямовані на: а) удосконалення національного законодавства країни і приведення його до міжнародних стандартів у галузі прав людини; б) реалізацію громадянами своїх прав і свобод; в) охорону прав і свобод людини та громадянина; г) захист прав і свобод людини та громадянина [12, с. 36].

Охорона, реалізація і захист – це стадії механізму забезпечення прав і свобод людини, які виникають внаслідок функціонування його структурних елементів. Удосконалення національного законодавства країни і приведення його до міжнародних стандартів у галузі прав людини – це підвищення якості закону. Нормативно-правова база є елементом

структури механізму забезпечення прав та свобод людини. Тобто її ми виокремлюємо під час дослідження механізму забезпечення прав і свобод у статичному стані, структурно, а не процесуально. Отже, удосконалення національного законодавства, підвищення якості закону структурно входить до механізму забезпечення прав та свобод людини як нормативно-правова база. Для визначення функціонування механізму забезпечення прав і свобод людини в динамічному стані, характеристики його стадій недоцільно виокремлювати удосконалення національного законодавства як окрему стадію, адже вона є складником охорони прав людини.

Дискусії та розбіжності у підходах науковців до висвітлення поняття механізму забезпечення прав та свобод людини, на наш погляд, виникають у зв'язку з тим, що:

а) дослідники різний зміст вкладають у категорії «охорона», «реалізація», «захист»;

б) досліджують механізм забезпечення прав та свобод людини виключно як сукупність елементів (у статичному стані), не враховуючи динамічного виміру, або навпаки;

в) відбувається підміна поняття «структура механізму забезпечення прав та свобод людини» та «процесуальні стадії механізму забезпечення прав та свобод».

Внаслідок дослідження ми дійшли висновку, що, визначаючи елементи механізму забезпечення прав і свобод особи в динамічному вимірі, категорія «процес» відображає послідовність змін правових явищ, які відбуваються внаслідок функціонування структурних елементів механізму. Процес (лат. *processus*) – рух, послідовна зміна предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком, сукупність низки послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату, послідовна зміна станів об'єкта в часі [13]. Разом із тим правові явища, які відбуваються внаслідок функціонування структурних елементів механізму, мають свої особливості – різняться за суб'єктами здійснення, часовими межами, метою запровадження, їх доцільно розмежовувати. Основними критеріями класифікації цих процесів, на наш погляд, є часові межі та мета. Найбільш повно зміст, сутність змін та розвиток правових явищ, які відбуваються в результаті функціонування структури механізму забезпечення прав та свобод людини, відображатиме поняття «процесуальна стадія». Стадія (від грецьк. *stadia* – «мірна жердина») – певний момент, період, етап у житті, розвитку когось, чого-небудь, які мають свої якісні особливості [14].

Процесуальна стадія механізму забезпечення прав і свобод особи – це відособлена,

відносно відділена часом та логічно пов'язана сукупність дій суб'єктів, спрямованих на досягнення певного результату.

Отже, механізм забезпечення прав і свобод людини у динамічному вимірі включає три процесуальні стадії: охорону, реалізацію і захист прав і свобод людини. Вони мають послідовність, можуть переходити від однієї до іншої залежно від юридичних фактів. Час – це основна матриця динамічного виміру механізму, у якій він розгортається по-різному. Винятком є охорона прав і свобод людини, яка є безперервною.

Процесуальна стадія охорони прав і свобод, яка являє собою сукупність правових заходів, здійснюваних міжнародними організаціями, державними органами та громадськими формуваннями, спрямованих на профілактику порушень, попередження, усунення причин, що їх зумовлюють, і сприяння безперешкодній реалізації прав та свобод особи. Процес охорони прав та свобод особи у часовому вимірі є безперервним.

Реалізація прав і свобод людини – це форма буття прав і свобод, що зводиться до переведення соціальних благ, які закріплені нормами права, в стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою, з метою задоволення своїх різноманітних потреб та інтересів [15, с. 257–258].

О.В. Зайчук, А.В. Заєць та ін. визначають, що реалізація прав – це втілення приписів правової норми у діяльності суб'єктів. А механізм реалізації права – це діяльність суб'єкта права, зобов'язаної сторони, законодавчого органу, правозастосовчого органу та наявні юридичні норми, які регулюють їхню діяльність. Автори розрізняють три основні форми реалізації права: використання, виконання та дотримання [16, с. 451]. На наш погляд, зміст висвітленого науковцями правового явища краще відображає поняття «процесуальна стадія реалізації прав та свобод», оскільки, як влучно дають характеристику самі автори, це сукупність дій суб'єктів, тобто динаміка, процес. Не піддається сумніву твердження щодо використання, виконання та дотримання як форм вираження цієї стадії.

Отже, процесуальна стадія реалізації прав і свобод – це безпосередня діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на створення необхідних умов для перетворення задекларованих соціальних благ на стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою. Вона може проявлятися у використанні, виконанні та дотриманні прав та свобод. Особливість цієї стадії у тому, що її динаміка залежить від суб'єктивної волі носія права.

Процес захисту як стадія механізму забезпечення прав і свобод особи виникає у разі загрози праву, посягання, невизнання або в результаті його порушення. Ця стадія є сукупністю дій уповноважених суб'єктів з метою відновлення порушених прав, відшкодування шкоди, притягнення винних до відповідальності. Це примусовий щодо зобов'язаної особи спосіб, який застосовується лише уповноваженими на те органами у встановленому законом порядку.

І.Л. Бородін наводить співвідношення категорій «охорона» і «захист» таким чином: механізм захисту реалізується в разі порушення прав і свобод громадян, якщо їх охорона не була забезпечена, а під механізмом охорони розуміють сукупність профілактичних заходів, що здійснюються державними органами та їхніми посадовими особами, громадськими організаціями й іншими суб'єктами процесу для попередження порушень прав і свобод громадян, а також усунення різних перешкод, які заважають їх реалізації [17, с. 37–38]. Таке розмежування понять «охорона» і «захист», на наш погляд, є обґрунтованим.

Однак потребує обґрунтування використання категорії «механізм» до охорони і захисту. Адже автор висвітлює профілактичні заходи і діяльність державних органів, громадських організацій та інших суб'єктів процесу охорони прав і свобод, тобто не структуру, а саме процесуальну динаміку. Подібний підхід висвітлюють інші науковці, які визначають основні підсистеми механізму забезпечення прав та свобод людини: механізм реалізації, механізм охорони, механізм захисту [18, с. 190].

Висновки

«Механізмений» підхід дає змогу розглянути забезпечення прав та свобод людини у двох вимірах: статичному та динамічному. Досліджуючи це поняття як статичне явище, можна охарактеризувати його структуру, сукупність складових елементів.

Внаслідок аналізу динамічного виміру механізму забезпечення прав та свобод людини через сукупність процесів, які відбуваються внаслідок функціонування складових елементів, можна зробити висновок, що охорона, реалізація і захист – це процесуальні стадії механізму забезпечення прав і свобод людини. Процесуальна стадія механізму забезпечення прав і свобод особи – це відособлена, відносно відділена часом та логічно пов'язана сукупність дій суб'єктів, спрямованих на досягнення мети механізму забезпечення прав і свобод особи.

Процесуальні стадії механізму забезпечення прав і свобод людини, охорона, ре-

лізація і захист мають певну послідовність, можуть переходити від однієї до іншої залежно від юридичних фактів. Винятком є стадія охорони прав і свобод людини, яка є безперервною.

Стадія охорони прав і свобод – це сукупність правових заходів, здійснюваних міжнародними організаціями, державними органами та громадськими формуваннями, спрямованих на профілактику порушень, попередження, усунення причин, що їх зумовлюють, і сприяння безперешкодній реалізації прав та свобод особи. Процес охорони прав та свобод особи у часовому вимірі є безперервним.

Стадія реалізації прав і свобод – це безпосередня діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на створення необхідних умов для перетворення задекларованих соціальних благ на стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою. Вона може проявлятися у використанні, виконанні та дотриманні прав та свобод. Особливість цієї стадії полягає у тому, що її динаміка залежить від суб'єктивної волі носія права.

Стадія захисту у механізмі забезпечення прав і свобод особи – це сукупність дій уповноважених суб'єктів у встановленому законом порядку з метою відновлення порушених прав, відшкодування шкоди, притягнення винних до відповідальності. Вона виникає у разі загрози праву, посягання, невизнання або в результаті його порушення.

Список використаних джерел:

1. Орзих М.Ф. Право и личность: Вопросы теории правового воздействия на личность социального общества. Киев–Одесса: Вища школа, 1978. 143 с.
2. Механіка. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/механіка>.
3. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Відп. ред. С.В. Мочерний. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. Т. 2. 847 с.
4. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир: ЖІТІ. 1997. 107 с.
5. Гуляев В.В. Социальные механизмы предупреждения и разрешения социально-трудовых конфликтов: дис. ... канд. соц. наук. Київ, 2004. 205 с.
6. Система і механізм правового виховання. Правова вихованість. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
7. Рабинович П.М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Український часопис прав людини*. 1995. № 2. С. 16–23.
8. Червякова Е.Б. Защита конституционных прав граждан средствами прокурорского надзора

(проблема общенadzорной деятельности): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1992. 208 с.

9. Міжнародна поліцейська енциклопедія: понятійний апарат. Концептуальні підходи. Теорія та практика: в 10 т. / Т. 2: Права людини у контексті поліцейської діяльності / упоряд. Ю.І. Римаренко та ін. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 1224 с.

10. Загальна теорія держави та права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН 214 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО 6/2018 України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2011. 584 с.

11. Лукашева Е.А. Право, мораль, людина / отв. ред. В.М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1986. 262 с.

12. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмена: теорія і практика. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 206 с.

13. Процес. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/процес>.

14. Стадія. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/стадія>.

15. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 305 с.

16. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О.В. Зайчук, А.П. Заєць, В.С. Журавський та ін.; М-во освіти і науки України. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 685 с.

17. Бородин І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: монографія. Херсон: ОЛДІ – Плюс, 2003. 218 с.

18. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер з рос. Харків: Консум, 2008. 656 с.

В статтє проанализировано динамическое измерение механизма обеспечения прав и свобод человека по совокупности процессов, которые происходят в результате функционирования составляющих элементов. Определено, что охрана, реализация и защита – это процессуальные стадии механизма обеспечения прав и свобод человека. Доказано, что процессуальная стадия механизма обеспечения прав и свобод личности – это обособленная, относительно отделённая по времени и логично связанная совокупность действий субъектов, направленных на достижение цели механизма обеспечения прав и свобод личности.

Ключевые слова: механизм обеспечения прав и свобод человека, охрана, реализация, защита, процессуальная стадия механизма обеспечения прав и свобод, права, свободы.

The article analyzes the dynamic measurement of the mechanism of providing human rights and freedoms through a set of processes that occur as a result of the functioning of the constituent elements. It is determined that protection, realization and protection are the procedural stages of the mechanism of ensuring human rights and freedoms. It is proved that the procedural stage of the mechanism of ensuring the rights and freedoms of the individual is an isolated, relatively separate time and logically related set of actions of the subjects aimed at achieving the goal of the mechanism of ensuring the rights and freedoms of the individual.

Key words: mechanism of ensuring human rights and freedoms, protection, implementation, procedural stage of the mechanism of ensuring rights and freedoms, rights, freedoms.